Slovosledné změny

v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století

Elena Krejčová

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA
#450

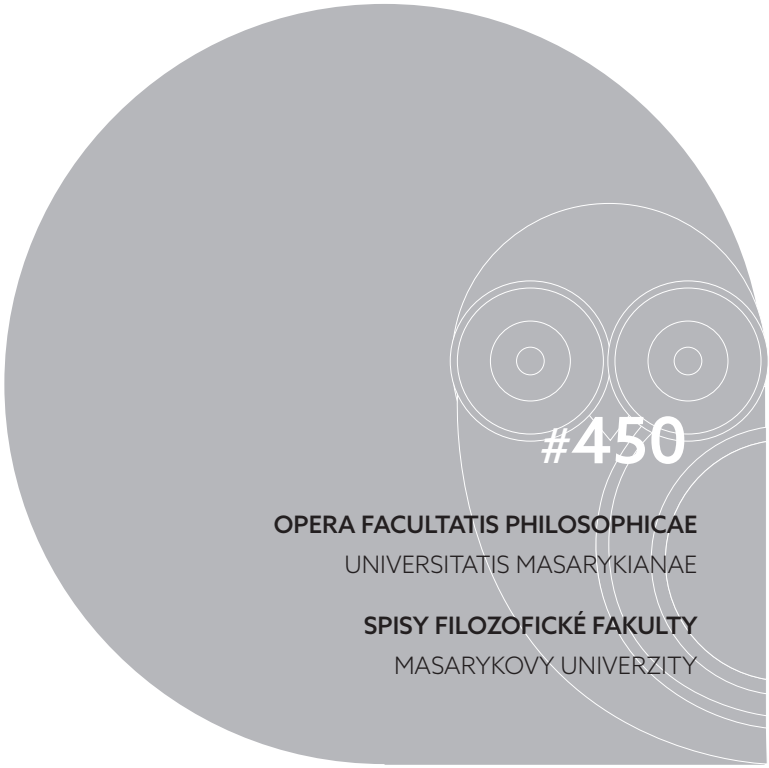

#450

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

muni
PRESS

Slovosledné změny

v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století

Elena Krejčová

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA
#450
BRNO 2016

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Krejčová, Elena
Slovosledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století / Elena Krejčová. – Vydání první. – Brno : Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2016. – 144 stran. – (Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 450)
Anglické resumé
ISBN 978-80-210-8338-7

27-247-282.7 * 811.163.1 * 81'367.52 * 81'0 * 81'42 * 81-112 * 81-115 * (497.2) * (497.11)
- evangeliáře – Bulharsko – 12.-13. století
- evangeliáře – Srbsko – 12.-13. století
- církevní slovanština – 12.-13. století
- slovosled
- vývoj jazyka
- jazyková analýza
- historická lingvistika
- komparativní lingvistika
- monografie

80 - Filologie [11]

Recenzovaly: doc. PhDr. Irena Bogoczová, CSc. (Ostravská univerzita)
doc. PhDr. Margarita Mladenova, CSc. (Sofijská univerzita sv. Klimenta Ochridského)

© 2016 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8730-9 (online : pdf)
ISBN 978-80-210-8338-7 (brožovaná)
ISSN 1211-3034
DOI: 10.5817/
CZ.MUNI.M210-8338-2016

OBSAH

PŘEDMLUVA 7

ÚVOD 9

EXCERPOVANÁ LITERATURA (V ABECEDNÍM POŘADÍ) 13

1. PRINCIP REGRESIVNÍHO ŘAZENÍ VĚTNÝCH ČLENŮ 15
1.1. Postpozice determinantů 16
1.1.1. Adjektivum ve funkci shodného přívlastku 16
1.1.2. Zájmena ve funkci shodného přívlastku 21
1.1.3. Poloha shodného substantivního atributu 40
1.1.4. Postavení číslovek v atributivních syntagmatech 42
1.1.5. Atribut neshodný 45
1.1.6. Atribut víceslovný 50
1.2. Postavení verba finita 53

2. TENDENCE KE KONTAKTNÍ POSLOUPNOSTI VĚTNÝCH ČLENŮ . . . 63
2.1. Projevení tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů v památkách z 12. a 13. stol. 63
2.2. Zachování řeckého slovosledu 70
2.3. Kolize různých slovosledných principů 70

3. AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ 75
3.1. Obecné předpoklady pro studium aktuálního členění slovanské věty . . 75
3.2. Metodologické problémy při zkoumání aktuálního členění ve staroslověnštině 77

3.3. Slovosledné změny vyvolané potřebami aktuálního větného členění . . . 78
3.3.1. Poloha příslovečného určení způsobu 79
3.3.2. Poloha příslovečného určení času 81
3.3.3. Poloha příslovečného určení místa 82
3.3.4. Vzájemná poloha příslovečného určení místa a příslovečného určení času 84
3.3.5. Poloha přímého předmětu 85
3.3.6. Poloha nepřímého předmětu 87
3.3.7. Vzájemná pozice objektu a příslovečného určení místa 90
3.3.8. Ostatní 91

4. RYTMICKÉ FAKTORY 93
4.1. Proklize 93
4.2. Enklize 97
4.3. Postavení sponového slovesa **бъıти** 107

5. STYLISTICKÉ FAKTORY 111

6. OSTATNÍ SLOVOSLEDNÉ ZMĚNY 116
6.1. Změna pozice vokativních forem 116
6.2. Větosled 117
6.3. Jiná organizace věty 118

7. ZÁVĚR 120
7.1. Celková statistika 120
7.2. Charakteristika jednotlivých památek 125
7.2.1. Mariánské čtveroevangelium 125
7.2.2. Dobrejšovo evangelium 126
7.2.3. Dobromirovo evangelium 127
7.2.4. Vračanské evangelium 128
7.2.5. Banické evangelium 129
7.2.6. Kjustendilské evangelium 130
7.2.7. Miroslavovo evangelium 131
7.2.8. Grigorovičovo evangelium 132

8. SUMMARY 134

BIBLIOGRAFIE 137

POUŽITÉ ZKRATKY 144

PŘEDMLUVA

Monografie *Slovosledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století* představuje text paleoslavistického výzkumu, který se věnuje nepříliš rozpracovanému problému slovosledných změn památek z raného jihoslovanského středověku na pozadí staroslověnských a řeckých biblických předloh. Tato publikace zapadá do mozaiky teoretických poznatků z oblasti diachronního výzkumu slovanských jazyků nebo i synchronní srovnávací slovanské jazykovědy a může být velmi podnětná pro další bádání zejména na poli historického vývoje syntaxe a slovosledu v jednotlivých středověkých slovanských památkách (v tomto aspektu je tato monografie průkopnická), ale také s ohledem na problematiku komparativního studia slovosledu v celoslovanském kontextu.

Problematika srovnávání slovosledu v slovanském kontextu v poslední době je zkoumaná obecně (např. Mladenova 2007) nebo celá řada jednotlivých výzkumů je věnovaná jednotlivým projevům slovosledné jazykové asymetrie ve slovanských jazycích – např. otázce distribuce klitik a jejich poziční propojení s jejich oporou (např. Svoboda 2000, 2001, Toman 2000). V poslední době k prezentaci pestré mozaiky slovosledu slovanské věty vznikají komparativní výzkumy věnující se slovanským příklonkám (a to nejen od autorů slovanského původů, srov. Franks – King 2000), zvlášť v generativních gramatikách se klitika těší velkému vědeckému zájmu, protože je někdy velmi těžké je zařadit do generativního syntaktického modelu a proto je toto téma stále aktuální. Ve slovanském kontextu se tomuto tématu (především v česko-bulharské konfrontaci) se věnuje nejpodrobněji L. Uhlířová (2001, 2011a, 2011b, 2011c, 2012). Slovosledné změny a pozice jednotlivých klitik jsou zkoumány jak v diachronním vývoji jednotlivých slovanských jazyků (např. Kosek 2008, 2010, Pašov 2008), tak i z hlediska korpusové a počítačové lingvistiky (Uhlířová 2007, 2010, Tisheva – Dzhonova 2002). Slovosledné změny

jsou sledovány i z hlediska výzkumu objevení typických morfologických kategorií ve vývoji jednotlivých slovanských jazyků, jako je např. bulharský určitý člen: Svane 1962, Ivančev 1978). Na téma slovanského slovosledu je v poslední době nahlíženo i z hlediska a perspektivy ústní komunikace a syntaktických struktur používaných v konkrétních komunikativních situacích namířených k individuální interpetaci výpovědi (Tiševa 2011, 2013), a vždy aktuální jsou k výzkumy o aktuálním větném členění slovanské věty (Tisheva – Dzhonova 2006). Proto věříme, že monografie *Slovosledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století*, která představuje přepracovanou verzi disertační práce autorky obhájené na Masarykově univerzitě v r. 1999, přispěje k ucelenějšímu pohledu na značně rozsáhlou a pestrou problematiku slovanského slovosledu v diachronním aspektu, protože se věnuje období, které z tohoto hlediska doposud nebylo dostatečně objasněno, a že poslouží i pro další výzkum středověkých památek slovanského Balkánu.

Tento výzkum by určitě nevznikl bez vedení a podpory ze strany prof. PhDr. Radoslava Večerky, DrSc., a proto bych mu na tomto místě ráda poděkovala nejen za jeho odborné rady a vedení na poli paleoslavistiky, ale i za jeho lidskou podporu a vstřícnost. Za cenné připomínky a upřímné a fundované rady při finalizaci této monografie děkuji doc. PhDr. Ireně Bogoczové, CSc., z Ostravské univerzity a doc. Margaritě Mladenovové, CSc., ze Sofijské univerzity sv. Klimenta Ochridského, které mi dodaly odvahu k publikování mého výzkumu. Ráda bych rovněž poděkovala své rodině za trpělivost, pochopení a podporu při nekonečných hodinách strávených u počítače, kdy jsem byla sice fyzicky v současnosti, ale můj duch se vznášel kdesi v temnotách bulharského a srbského středověku.

květen 2016
autorka

ÚVOD

Předmětem zkoumání jsou změny slovosledu v bulharských evangelních textech z 12. a 13. století. Těmito texty jsou Dobromirovo, Banické, Dobrejšovo, Kjustendilské a Vračanské evangelium. Jsou to památky z tzv. středobulharského období (12.-14. století). Středobulharské období rozvoje jazyka se ve srovnání se staroslověnštinou vyznačuje zásadními změnami jak fonetickými, tak morfologickými. V textech se začíná objevovat např. nerozlišování nosovek, **ъ** místo **ь** a naopak, zaměňují se aoristové a imperfektivní koncovky, postupně se ztrácí duálové tvary jmen a sloves, je patrná rozkolísanost deklinace. Všechny tyto procesy jsou zřejmé i v textech sledovaných evangelií – např. v Dobromirově evangeliu se vyskytuje jenom **ь**, místo aoristové koncovky pro 3. os. pl. **-шѧ** je důsledně **-шѫ**. Zkoumáme-li srbské památky 12.-13. století, Miroslavovo a Grigorovičovo evangelium, jež představují srbskou redakci staroslověnštiny, zjistíme, že od staroslověnštiny se liší např. tím, že se v nich vyskytuje **ѹ** místo **ѫ**, **є** místo **ѧ**, že se používá pouze **ъ,** anebo pouze **ь**.

Slovosledné změny ve všech zkoumaných památkách registrujeme jako varianty k textu staroslověnské památky zvané Mariánské čtveroevangelium. Každý takový doklad srovnáváme i s řeckým zněním evangelního textu.

Při zkoumání uvedených evangelních textů je naším cílem následující – snažíme se zjistit, jakými slovosledními principy je organizován slovosled v památkách ze 12. a 13. stol. a jestli se v něčem liší od slovosledu staroslověnských památek a řeckého originálu (pokud ano, v čem). Chtěli bychom rovněž najít odpověď na otázku, zdali se slovosled v těchto mladších památkách vyznačuje nějakými novějšími jazykovými rysy a zdali jsou přítomny příznaky pronikání nějakých nových slovosledných modelů, nebo zda se zachovávají rysy archaičtější. Svoji pozornost také zaměříme na to, jestli se v těchto textech zachovávají takové slovosledné mo-

dely, které jim přisuzují znaky vyššího stylu. Předmětem naší pozornosti naopak nejsou ani morfologické, ani lexikální jevy. Druhým úkolem je porovnat texty jednotlivých evangelních přepisů jak s textem řeckého originálu, tak se staroslověnským zněním příslušného verše (v našem případě s textem Mariánského čtveroevangelia). Na základě tohoto srovnání se pokusíme určit, který text se vyznačuje poměrnou konzervativností, co se týče pořádku slov a ve kterém se naopak projevují progresivnější slovosledné modely. Další naší snahou je zjistit, jaký je počet provedených slovosledných změn; určit, zda jsou tyto změny časté, anebo zda jsou jen sporadické a marginální. Chtěli bychom rovněž vypracovat statistický přehled všech transformací. V neposlední řadě se pokusíme o roztřídění jednotlivých příkladů do různých skupin podle toho, čím (jakou slovoslednou tendencí) byly pravděpodobně způsobeny. Chtěli bychom zjistit, zda dochází ke kolizi nějakých principů organizace pořádku slov; pokud ano, který slovosledný činitel měl na slovosled větší vliv. Zajímá nás také, jestli se nějaký archaický slovosledný model vyskytuje v slovanském textu, aniž by byl přítomen v řecké předloze, a pokusíme se hledat možnou motivaci k použití právě tohoto modelu místo jiného, bezpříznakového.

Excerpování materiálu bylo provedeno na základě srovnání jednotlivých veršů všech sledovaných slovanských textů a řeckého originálu. Způsob, kterým je materiál zkoumán, představuje analýzu a interpretaci jednotlivých dokladů, hledání pravěpodobné motivace provedených slovosledných změn a snahu zařadit jednotlivé případy k různým typům lineární větné organizace podle toho, kterým slovosledným faktorem byly tyto změny způsobeny. U každého případu srovnáváme texty ze zkoumaného období s jedním textem staroslověnským (Codex Marianus) a s řeckou předlohou. Verše sloužící jako ilustrační materiál nejsou v naší práci vždy citovány celé; uvádíme jen tu část příslušného verše, ve které je projevena nějaká slovosledná změna. Úplné znění veršů neuvádíme i z úsporných důvodů. Podoba ukázek vychází z toho evangelia, které je ve výčtu před ukázkou uvedeno jako první. Další evangelní přepisy jsou s prvním identické co do slovosledu, avšak po morfologické, grafické, popř. jiné stránce se mohou lišit. Ne vždy se v každé ze zkoumaných památek vyskytují všechny verše všech čtyř evangelií (např. text Kjustendilského evangelia představuje jenom část Lukášova evangelia), a proto u některých příkladů nejsou uvedeny varianty ze všech přepisů. Mluvíme-li o autorech textů, používáme jako pracovní termín „opisovač/opisovatel/kopista“.

U všech projevených jevů a tendencí se pokusíme hledat analogii i se stavem v současných slovanských jazycích.

Nutno zdůraznit, že zkoumané texty jsou kanonického, sakrálního charakteru, z čehož plyně, že jazyk památek je do značné míry konzervativní a že se brání vlivům soudobého mluveného jazyka. Při analýze je třeba počítat též s velkým vlivem řečtiny jakožto sousedního spisovného jazyka a jazyka-předlohy, protože „čím menší má spisovný jazyk kontakt s živou mluvou a čím méně je nástrojem původní literární tvorby, tím více přijímá z vyspělejšího jazyka, který je pro něj

vzorem, a tím snadněji se mu ve svých konstrukcích přizpůsobuje“ (Bauer 1972: 47) (včetně určitých slovosledných modelů, hlavně takových, které mají i stylistickou funkci, tj. slouží jako příznakový rys pro jazyk vyššího stylu, např. stylistická figura *hyperbaton*). Ostatně, tento vliv se objevuje silně i ve slovanských textech pozdějších období, protože samotný jazykový ráz staroslověnštiny byl silně podmíněn tím, že se staroslověnština jakožto spisovný jazyk zformovala na překladech z řečtiny, byla hned při svém vznikání postavena před úkol „tlumočit texty psané tímto bohatým jazykem s obrovskou kulturní tradicí, který byl vytříben a jemně vybroušen na nesmírněrozsáhlé literární produkci vědecké, administrativní, náboženské a umělecké“ (Večerka 1963:71). Staroslověnština se zformovala jako útvar spisovný teoreticky pomyšlenou činností filologicky vzdělaného jedince a jeho literární družiny pod silným syntaktickým (a lexikálním) vlivem jazyka předloh, tj. řečtiny (Večerka 1980: 81). Řečtina (a stejně tak latina) měly vliv na celý slovanský svět jako vysoce vyspělé spisovné jazyky s propracovanou mluvnickou stavbou a s bohatým slovníkem. Byly „nositeli vysoké kultury a především náboženských textů, které bylo třeba tlumočit úzkostlivě přesně a věrně. Stály při zrodu nejstarších slovanských spisovných jazyků a po dlouhou dobu s nimi byly v přímém kontaktu jako jazyky, z nichž se stále překládalo a podle nichž se často upravovaly starší přepisy“ (Bauer 1972: 48). Na staroslověnskou syntax působily řecké předlohy „hluboce a mnohotvárně, počínajíc už prvními překlady... Řečtina jako jazyk předloh vytvořila pro překladatele do staroslověnštiny v mnoha případech nové a v lidovém jazyce dosud neznámé vyjadřovací potřeby a přispěla tak k ativizaci a ke zformování některých prostředků, které byly v nářečním lidovém základu slaroslověnštiny nerozvinuté nebo v něm byly obsaženy jen latentně, jako skryté výrazové potence“ (Večerka 1963:72). Staroslověnští překladatelé se vědomě snažili o jistý formální paralelismus s řeckými syntaktickými strukturami, i když pečlivě dbali na zvláštnostni lidového jazyka (Gramatika na starobălgarskija ezik 1991: 530). Vliv řečtiny na jazyk pozdějších období byl rovněž silný – projevoval se jak v nových přepisech, tak i při revizi starších přepisů biblických textů podle řeckých předloh, ale nikoliv jako mechanické nápodpobení, nýbrž hledání shod mezi oběma systémy, působení textu a konstrukcí originálu a intenzifikace autochtonních konstrukcí a výrazových prostředků (GSE 1991: 524). Naproti tomu vliv živého jazykového prostředí se uplatňoval v syntaxi jen málo, protože staroslověnština se vlastně hned při svém vzniku odtrhla od svého nářečního základu a stala se v celém svém dalším vývoji jazykem typicky knižním (Bauer 1972: 48). Měl-li tento jazyk náležitě vyhovět úkolům, které se kladly na jeho užívání, musel být po mnoha stránkách a zvláště po stránce skladebné důkladně upraven už při svém vzniku (Kurz 1972c: 9, Havránek 1966: 45), „první slovanský spisovný jazyk byl také na rozdí od svého nářečního podnoží postaven před nutnost tlumočit výrazově diferencované a vytříbené texty svých kultivovaných řeckých předloh myšlenkově nesrovnatelně složitějšího obsahu filozofického, teologického, právního a vůbec

civilizačního a kulturního“ (Večerka 2006:197). Ale i v námi zkoumaný materiály je důkazem toho, že i „v literárních textech se objevují některé prostředky typiclé pro jazyk mluvený; je těžko rozhodnout, zda jich autor staroslověnského znění (nebo jeho opisovač) užil spontánně, mimoděčným příklonem ke své živé řeči, nebo vědomě s nějakým stylistickým záměrem“ (Večerka 2006:197).

Při výzkumu staroslověnštiny a rovněž tak bulharských a srbských památek z 12. a 13. stol. je nutné brát ohled i na skutečnost, že jazyk památek z tohoto období jakožto předmět zkoumání má některé specifické vlastnosti, kterými se odlišuje od jazyků živých. Pro metodiku našeho výzkumu i pro hodnocení výsledků, jak ukazuje R. Večerka, jsou důležité především charakteristiky památek – textová a časová uzavřenost (Večerka 1980: 80), jinými slovy fakt, že to je určitý, uzavřený soubor textů ne mladších než z 11. stol. Staroslověnština je jazyk „jistého pevně vymezeného korpusu textů a představuje tedy omezené množství výroků a uzavřenou množinu syntaktických prostředků a typů, které je výrazově realizují, na rozdíl od otevřené množiny komunikativních požadavků a jejich realizačních prostředků v živých jazycích současných. Absence některého prostředku nebo typu v staroslověnstině nemusí proto v každém jednotlivém případě znamenat nutně i jeho absenci v jazyce, nýbrž někdy jen nahodilou nedoloženost vyvolanou nedostatkem přílišné sdělné potřeby, a tedy i příležitosti k užití takového prostředku v daných textech“ (Večerka 2006: 198). Naše závěry budou tedy platit jen pro kanonické texty této epochy a nemohou být vztaženy na mluvený jazyk (o němž předpokládáme, v něm byly běžné chronologicky progresivnější slovosledné modely, které se sporadicky vyskytují v evangelních textech).

Naše práce je rozdělena do šesti kapitol – podle toho, jaké faktory měly na slovosled ve sledovaných památkách vliv. Jsou to: *Princip regresivního řazení větných členů; Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů; Aktuální členění větné; Rytmické faktory; Stylistické faktory* a *Ostatní*. V každé kapitole se snažíme podat co nejúplnější přehled slovosledných transformací způsobených tím kterým slovosledným činitelem a statistiku provedených změn. Toto rozdělení je jen schematické, pomocné, aby bylo možné zvládnout jistě komplikovanou jazykovou realitu, a představuje jen určitý pohled na jazykovou skutečnost. Slovosledné faktory nepůsobí úplně samostatně a odděleně, ale mohou se uplatňovat komplexně – jeden a týž doklad může sloužit jako příklad působení např. dvou tendencí. Na konci práce je zpracována celková statistika a je podána charakteristika jazyka (co do slovosledných změn) každého ze sledovaných evangelií z 12. a 13. stol.

EXCERPOVANÁ LITERATURA (V ABECEDNÍM POŘADÍ)

Banické evangelium	Дограмаджиева, Е., Райков, Б.: Банишко евангелие, среднобългарски паметник от 13 век. София 1981.
Dobromirovo evangelium	Велчева, Б.: Добромирово евангелие. Български паметник от началото на 12 век. София 1975.
Dobrejšovo evangelium	Цонев, Б.: Добрейшово евангелие, среднобългарски паметник от 13 век, Български старини, кн. 3, София 1906.
Grigorovičovo evangelium	Десподова, В.: Григоровичево евангелие, бр. 9. Прилеп 1988.
Kjustendilské evangelium	Цонев, Б.: Кюстендилско евангелие, среднобългарски паметник от 13 век, Год. СУ, Историко-филологически факултет, т. XXVII, 11, 1939 г, с. 1-30.
Mariánské čtveroevangelium	Ягич, В.: Памятникъ глаголической письменности. Маріинское четвероевангеліе съ примъчаніями и приложеніями, Санкт-Петербург 1883.
Miroslavovo evangelium	Родић, Н., Јовановић, Г.: Мирослављево јеванђеље, критичко издање, Београд 1986.
Novum Testamentum Graece	Nestle – Aland: Novum Testamentum Graece, 27. revidierte Auflage. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1993.